

DE FALLUS IN DE VROUWELIJKE SEKSUALITEIT¹

Lieven Jonckheere

24 oktober 2009

Vrouwelijke seksualiteit = genot van de vrouw

Om te beginnen gaan we ervan uit dat we de term seksualiteit (*sexualité*), zoals Lacan die hier gebruikt, mogen gelijkschakelen met wat hij later het genot (*jouissance*) zal noemen. Uiteraard dekken beide mekaar niet volledig. Het moet echter duidelijk zijn dat Lacan met die vrouwelijke seksualiteit ergens hetzelfde punt aftast dat hij later scherper zal conceptualiseren als het genot van de vrouw.

Vandaag zullen we het hebben over de functie en de plaats van de fallus in dat genot van de vrouw. « *Propos* » vormt als he ware het officiële beginpunt van Lacans problematisering van die fallus voor het in kaart brengen en het kaderen van het genot van de vrouw – een fallus die, op dat moment, op dat vlak al voldoende zijn deugdelijkheid had bewezen voor het mannelijk genot.

De Naam-van-de-Vader en de symbolische fallus

De Borst-van-de-Moeder en de imaginaire fallus

Opvallend is dat Lacan die fallus, bij de vrouw, introduceert via zijn plaats en zijn functie vooreerst in verhouding tot de vader, meer bepaald de symbolische vader of de Naam-van-de-Vader (*Nom-du-Père*), en vervolgens in de verhouding tussen liefde (*amour*) en verlangen (*désir*)

Eerst en vooral de fallus in verhouding tot de vader (= hfst I).

Daarmee gaat Lacan meteen frontaal in tegen de postfreudianen, die de vrouwelijke seksualiteit, vanuit Klein, exclusief waren gaan benaderen via de frustratie (*frustration*) in relatie tot de moeder. In die verhouding tot de moeder, tot het lichaam van de reële moeder, staat niet de fallus centraal, maar de borst. Lacan verwijst hier naar de frustratie als het “het reële tekortschieten van of gebrek aan moederzorg” (*défauts réels du maternage*) – met als paradigma het ontbreken van de borst of het spenen (*sevrage*).

Daartegen ingaand keert Lacan nu, in eerste instantie, terug tot Freud, teneinde een nieuw beginpunt te ‘maken’ voor de psychoanalytische benadering van de vrouwelijke seksualiteit. Centraal staat niet meer de frustratie in relatie tot de Borst-van-de-Moeder, maar de castratie in relatie tot de Naam-van-de-Vader. Die castratie benoemt hij hier als het mogelijke ontbreken van de penis (*défaut du penis*)- wat meteen ook een eerste definitie is van de symbolische fallus.

De fallus in de liefde en in het verlangen

Een tweede, met die vader samenhangend, uitgangspunt voor de situering van de mogelijke plaats en de functie van de fallus in het genot van de vrouw is de fallus in de dialectiek tussen liefde en verlangen. De verhouding tot de vader, de vadermetafoor dus, levert de vrouw niet rechtstreeks een andere verhouding tot de fallus op dan de man. Dat blijkt echter wel het geval te zijn zodra die verhouding tot de fallus als het ware geconcretiseerd moet worden op de twee cruciale fronten van de liefde en het

¹ Inleiding sessie 26 oktober 2009 van het Theoretisch Seminarie in Lacans onderwijs “Dochter, Moeder, Vrouw: actualiteit van *Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine* (1958)” (Jonckheere, L. & Lysy, A. 2009). Dat Theoretisch Seminarie wordt georganiseerd door de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School, met Lieven Jonckheere en Anne Lysy als verantwoordelijken

verlangen.

Lacan maakt meteen duidelijk dat deze benadering (van de fallus in het genot van de vrouw via de fallus in de liefde en het verlangen van de vrouw) het logische gevolg is van een soort principiële keuze – die zich op haar beurt opdringt vanuit een belangrijke epistemologisch te noemen *coupure*. Het somatische en het psychische zijn twee zijden van eenzelfde imaginair te noemen medaille, daartussen is er dus geen echte *coupure*. De echte onoverbrugbare *coupure* loopt dus tussen het organisme en het subject. (*coupure intéressée, - qui, si elle n'est pas à faire entre le somatique et le psychique solidaires, s'impose entre l'organisme et le sujet*). En dus moet men kiezen of men de vrouwelijke seksualiteit benadert via dat organisme, dus via de fysiologie - of via het subject, dus via de betekenaar. Lacan kiest hier radicaal voor de laatste weg. En deze impliceert dan inderdaad dat we in de kliniek moeten nagaan welke impact de liefde en het verlangen, als verhouding tot de fallus, in hun samenspel (hfst III), op de coïtus hebben – waarschijnlijk om de zaken meteen zo scherp mogelijk te kunnen formuleren lijkt het erop dat Lacan dat vrouwelijk genot om te beginnen inderdaad tot dit lokaal genoemde punt van de coïtus reduceert. Zowel in die liefde als in dat verlangen staat dus de fallus centraal, maar dan telkens op een andere wijze. Dat zal hij uitwerken in hfst VII. Daar zal dan blijken dat de wijze waarop de fallus speelt in de liefde én het verlangen van de vrouw een soort negatieve impact kan hebben op haar genot, onder de vorm van de zogenaamde frigiditeit. Het begrijpen van die frigiditeit, als hét probleem bij uitstek van het genot van de vrouw, dat daarin zelfs inherent lijkt (geen vrouwelijk genot zonder punt van frigiditeit?) lijkt inderdaad een soort toetssteen van de benadering van de vrouwelijke seksualiteit via de fallus, zoals Lacan die hier ontwikkelt.

De sleutelfunctie van de fallus als paradox

Maar vooraleer te stoten op de – problematische – functie van de fallus bij de vrouw, moet hij hier dus eerst een beter zicht krijgen op «*de sleutelfunctie van de fallus in de libidineuze ontwikkeling (...) de impact van de fallus in de subjectieve structuur waarin de ontwikkeling zich schikt (moet schikken)*» (*la position clef du phallus dans le développement libidinal (...) l'incidence du phallus dans la structure subjective où s'accommode le développement*). Dat komt erop neer dat Lacan eerst moet proberen een zo duidelijk mogelijk onderscheid te maken tussen twee types fallus, de imaginaire en de symbolische (hfst IV). Daarmee was hij al begonnen in een tekst geschreven vlak voor die van «*Propos*», namelijk «*La Signification du Phallus (Die Bedeutung des Phallus)*» namelijk.

Probleem is inderdaad dat er zoiets is als «*een oorspronkelijke paradox van de psychoanalytische benadering*» (*paradoxe original de l'abord psychanalytique*), een dubbelzinnigheid die inherent lijkt aan de fallus. In eerste instantie toont Lacan dat de imaginaire conceptie van de fallus, in het beste geval, dat van Jones, tot dubbelzinnigheden leidt. Ik zal daar meteen kort iets over zeggen, ter inleiding van de situering van Jones' bijdrage tot het psychoanalytisch debat over de vrouwelijke seksualiteit, door Stijn Vanheule. Maar ik zal ook, ter inleiding van Lacans poging tot uitzuivering van de symbolische fallus, door Lieve Billiet, laten aanvoelen dat ook deze niet volledig vrij is van paradoxen, van dubbelzinnigheden. Ik veronderstel dat zowel Stijn als Lieve zowel voor het geval van de imaginaire fallus bij Jones als voor dat van de symbolische fallus bij Lacan, vooral het accent zullen leggen op de dubbelzinnigheden daarvan.

Jones en de imaginaire fallus in de psychoseksuele ontwikkeling

Eerst iets over de fallus, bij de vrouw, volgens Jones (hfst VI). Met zijn visie op de fallus heeft Jones in de jaren dertig geprobeerd een soort wapenstilstand te bewerkstelligen in wat men sedertdien *la querelle du phallus* noemt, het theoretisch gebekvecht, tussen Londen (Klein) en Wenen (Freud), rond de plaats en de functie van de fallus op een bepaald moment van de seksuele ontwikkeling vrouw, de fallische fase bij de vrouw zeg maar.

De basis van Jones' benadering is dat hij de fallus radicaal, in de meest letterlijke zin, binnen een ontwikkelingsperspectief bekijkt. Het meest typische van de fallische ontwikkelingsfase is dat ze inderdaad na de orale komt. Het kind ontdekt eerst de borst van de moeder en het mogelijke ontbreken daarvan (frustratie), en pas daarna het penis en het mogelijke ontbreken daarvan (castratie), bij zichzelf, de moeder, de vader. Dat heeft voor Jones, en zijn vele postfreudiaanse volgelingen, tot gevolg dat de fallus op de borst is gebaseerd, de verhouding tot de fallus moet gebaseerd zijn op de daaraan voorafgaande verhouding tot de borst. Dat komt eigenlijk neer op een onttroning van de fallus – die door Freud inderdaad op een soort troon was geplaatst geworden, zijn afgang. Jones schoeit die fallus als het ware op de leest van de borst. Of nog anders, maar even plastisch: hij vult de fallus als het ware op met de borst. In elk geval: de fallus blijkt uiteindelijk niet veel meer dan een travestie van de borst.

En dus erft de fallus meteen ook alle verhoudingswijzen van het kleine kind, het fantasmatische kleiniaanse kind tegenover die borst – waaronder in eerste instantie vooral de agressie. Ik citeer Lacan over Jones' theorie die "de functie van de fallus tot aan de orale agressie verlegt" (*qui recule la fonction du phallus jusqu'à l'agression orale*). Ik veronderstel dat Stijn erop zal wijzen dat de fallus al meteen verschijnt ten tijde van de orale agressie tegen de moeder, niet alleen tegen haar borst, als primair object, maar tegen al wat 'in' de moeder zit, haar interne objecten – onder meer ook al de penis van de vader. Die penis van de vader is inderdaad ook al meteen een object, maar dan wel een 'intern' object, een object 'in' de moeder, dat deel uitmaakt van het chaotische en panische moederlijk universum. De vader, de fallus van de vader, vormt bij Klein geen grens op het moederlijk universum. En ook dat is uiteindelijk weer een vorm van onttroning van de fallus.

En tenslotte wordt die fallus ook nog eens onttroond doordat de vagina als een even primair gegeven als de penis wordt beschouwd. Voor de jongentjes de penis, voor de meisjes de vagina. Zo krijgt elkeen iets. Freud stelt dat beide geslachten om te beginnen, vanuit het overwicht van het visuele, slechts één geslacht kennen, het mannelijke. Jones stelt daarentegen, vanuit Klein, dat meisjes om te beginnen ook al weet kunnen, of moeten hebben van een eigen geslacht, vanuit interne sensaties (dus niet op visuele grond) – maar die eigen innerlijkheid zou zo angstwekkend zijn, zo een paniek uitlokken (onder andere vanuit de terugslag van de eigen agressie tegenover het innerlijk, de innerlijke objecten van de moeder), dat ze vluchten in het geloof in één zichtbaar geslacht. Het is als het ware makkelijker, veiliger, om te geloven dat ze zelf ook een pietje hebben, zoals de jongentjes, maar dan een kleiner en daarop jaloers te zijn, dan om het duister van de eigen interne geslacht onder ogen te zien. Volgens Jones beantwoordt de fallische fase bij meisjes inderdaad aan een poging tot afweer van de angst tegenover het eigen geslacht. Lacan wijst erop dat Jones daarbij de ene keer benadrukt dat die fallische afweer gebeurt volgens het principe van de constitutie van een fetisjistisch object en de andere keer maakt hij daarvan dan weer een fobische betekenaar die beschermt tegen de angst voor de eigen vagina.

In elk geval: bij Jones wordt de fallus dubbelzinnig, nog dubbelzinniger – *la fonction du phallus s'impose encore*

plus

équivoque

Wij komen daarop terug, met Stijn.

*Lacan en de symbolische fallus
als structureel gegeven*

Jones baseert de fallus op de borst – en dat is één van de redens waarom we deze imaginair noemen. Ook op dit punt keert Lacan de verhouding weer radicaal om: voor hem zijn alle objecten, ook het zogenaamd oorspronkelijke object van de borst, en, in het geval van de vrouw, ook het kind, gebaseerd op de fallus – zeg maar de castratie (de penis die er kan zijn en er niet kan zijn). Dat is wat hij bedoelt als hij wijst op "de equivalentie-functie van de fallus in de totstandkoming/neerslaan van elk object van verlangen (...) in de eerste plaats het toekomstig kind (...)" (*La fonction d'équivalence du phallus dans l'avènement/précipitation de tout objet du désir métaphore sexuelle*)(...) *au premier rang l'enfant à venir*). Die notie van de zogenaamde equivalentie haalt hij uit Marx. Daarvoor verwijs ik naar Séminaire V, over "Les formations de l'inconscient" (1957-1958), pagina 81 – seminarie dat inderdaad het atelier

vormt waarin Lacan de fallus als betekenaar begint te smeden en meteen ook vaststelt wat de moeilijkheden zijn om daarmee het vrouwelijk genot in kaart te brengen en te kaderen. Die verwijzing naar Marx' 'equivalentie' heb ik pas heel recent ontdekt. Ik zoek dat even uit en kom daar een volgende keer op terug, mocht dat inderdaad voldoende interessant blijken voor onze bedoelingen hier. Lieve Billiet zal die symbolisch te noemen equivalentiefunctie van de fallus (of de castratie) voor de totstandkoming van elk object in elk geval nu al aansnijden, vanuit het net aan "Propos" voorafgaande "La Signification du Phallus".

Maar zelf wil ik, bij wijze van inleiding op wat zij daarover zal zeggen, toch ook al even proberen om de vinger te leggen op een dubbelzinnigheid van Lacans eigen benadering van die fallus op dat moment – een dubbelzinnigheid die het resultaat is van zijn analyse van de fallus in de mannelijke seksualiteit en waarvan we ons kunnen afvragen of die hem parten zal spelen in zijn benadering van de vrouwelijke seksualiteit – of is het integendeel misschien zo dat de analyse van de fallus in de vrouwelijke seksualiteit zal toelaten om die dubbelzinnigheid van de symbolische fallus te overstijgen? In elk geval: het is niet alleen Jones die op het punt van de fallus dubbelzinnig is. Alsof de fallus dubbelzinnigheden – paradoxen noemt Lacan dat – genereert. Wat is Lacans dubbelzinnigheid inzake de fallus. Aan de ene kant, of vooreerst, maakt hij daarvan een 'betekenis' (*signification*), een unieke betekenis in het imaginaire, een 'betekeniseffect' (*effet de signification*) dat 'opgeroepen' (*évoquée*) wordt door de betekenaar van de Naam-van-de-Vader. De Naam-van-de-Vader is een betekenaar en de fallus een betekenis. Ik verwijs hier natuurlijk naar de vadermetafoor zoals Lacan die een klein jaar voordien construeert, in "Question préliminaire" (1957-1958) – de belangrijkste referenties daarnaar vindt men op de pagina's 543, 555 en 557. Lieve zal daar ongetwijfeld op terugkeren. Dat neemt niet weg dat Lacan de fallus iets later, in "Signification Phallus", in de sleutelpassage op pagina 690, een unieke 'betekenaar' (*signifiant*) noemt – een betekenaar met een heel bepaalde 'betekenis' (*signification*). Die 'betekenis' van de betekenaar van de fallus vertaalt hij op dat moment ook even in het Duits, met een term die niet alleen naar Freud verwijst, maar ook naar de filosoof Frege, namelijk *Bedeutung*. Wat Frege daarmee bedoelt is niet zo duidelijk, toch niet voor mij, maar ik denk wel dat het geen verkeerde vereenvoudiging is al ik zeg dat de *Bedeutung* van een betekenaar zijn referentie is, dat wil zeggen alles waarnaar hij refereert, verwijst. Het is in elk geval niet de daardoor gegenereerde 'zin', wat Lacan vertaalt door *sens*, en Freud én Frege door *Sinn*. Die *Bedeutung des Phallus* (de ondertitel of de Duitse titel van het oorspronkelijk in het Duits gebrachte "La Signification du Phallus"), dus de betekenis of de referentie van de fallus als betekenaar, zegt Lacan op dat moment, in die tekst, is "het geheel van de effecten van betekende". Of met heel het citaat: "de fallus is de betekenaar die bestemd is om in hun geheel de effecten van betekende aan te wijzen, zoals de betekenaar deze conditioneert door zijn *présence als betekenaar*" (*signifiant destiné à désigner dans leur ensemble les effets de signifié, en tant que le signifiant les conditionne par sa présence de signifiant*). Ik begrijp dat Lacan daar wil zeggen dat de fallus de betekenaar is die verwijst naar alle door de betekenaar gegenereerde effecten van 'zin' (*sens*, *Sinn*) – de fallus is de betekenaar, niet van de betekenaar, maar de betekenaar van de effecten van de betekenaar. In die zin is hij de enige betekenaar met een referentie, die naar iets verwijst. Maar dat, die paradox van de symbolische fallus, zal Lieve proberen uit te leggen, veronderstel ik.

tot slot wil ik snel nog even, volledigheidshalve, meegeven dat Lacans introductie van de betekenaar van de fallus in de vrouwelijke seksualiteit, in het genot van de vrouw, hem daarvan meteen ook de grens onder ogen doet zien. Met wat mij het sleutelcitaat van "Propos" lijkt, of toch het kantelmoment van de tekst van de theorie, naar de kliniek.

"We moeten ondervragen of de tussenkomst/bemiddeling (op verzoening gericht!) van de fallus alles draineert" – een verwijzing naar Freuds metafoor in verband met de drift die kan collaterale kanalen moet opzoeken, maken, als hij niet via het genitale hoofdkanaal kan afvloeien – "dat zich aan driftmatig bij de vrouw kan manifesteren, en dan vooral heel de stroming van het moederinstinct. Waarom zouden we hier niet stellen dat het gegeven dat alles wat analyseerbaar is seksueel is, niet meteen met zich meebrengt dat alles wat seksueel is ook toegankelijk is voor analyse?" (*il convient d'interroger si la*

mediation phallique draine tout ce qui peut se manifester de pulsionnel chez la femme, et notamment tout le courant de l'instinct maternel. Pourquoi ne pas poser ici que le fait que tout ce qui est analysable soit sexuel, ne comporte pas que tout ce qui est sexuel soit accessible à l'analyse?). Dat is de centrale vraag in de hoofdstukken VII, VIII en IX: tot hoever reikt nu die symbolische fallus ter verklaring van de kliniek van de vrouwelijke seksualiteit, het genot van de vrouw. Daar komen we in de volgende sessies uitgebreid op terug.

Maar we geven nu nu het woord aan Lieve en Stijn. Of omgekeerd.